

FUNDACJA RZESZOWSKIEGO OŚRODKA ARCHEOLOGICZNEGO
INSTYTUT ARCHEOLOGII UNIWERSYTETU RZESZOWSKIEGO
MUZEUM OKRĘGOWE W RZESZOWIE

AUTOSTRADĄ W PRZESZŁOŚĆ
KATALOG WYSTAWY

MOTORWAY TO THE PAST
EXHIBITION CATALOGUE

RZESZÓW 2011

Recenzent:

dr hab. Andrzej Rozwałka

Redakcja:

Sylwester Czopek

Współpraca redakcyjna:

Joanna Ligoda, Joanna Podgórska-Czopek, Dariusz Bobak

Tłumaczenia:

Beata Kizowska-Lepiejza

Fotografie zabytków:

Grzegorz Stec

Fotografie terenowe:

autorzy badań i/lub dokumentaliści ekspedycji badawczych

Koncepcja wystawy:

Sylwester Czopek

Scenariusz wystawy:

Joanna Ligoda, Joanna Podgórska-Czopek

Aranżacja i oprawa plastyczna:

Franciszek Kłak

Współpraca realizacyjna:

Dariusz Bobak, Katarzyna Maźnicka

Projekt graficzny publikacji:

Piotr Wiślocki (MITEL)

DTP:

Robert Cebula (MITEL)

Druk:

MITEL

Na okładce fragment naczyńia ze stanowiska nr 52 w Pawłosiowie [kat. 52.2]

Wydawcy:

Muzeum Okręgowe w Rzeszowie
35-030 Rzeszów, ul. 3 Maja 19
tel. 17 853 52 78
www.muzeum.rzeszow.pl
ISBN 978-83-88085-37-6

MITEL
35-210 Rzeszów, ul. Baczyńskiego 9
tel./faks 17 250 26 52
e-mail: mitel@mitel.com.pl
ISBN 978-83-7667-100-0

SPIS TREŚCI

TABLE OF CONTENTS

Sylwester Czopek, Andrzej Pelisiak

Archeologia i autostrada. Badania Fundacji Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego w latach 2005–2011	5
Archaeology and the Motorway. Research of the Foundation for Archaeological Centre in Rzeszów in the years 2005–2011 ..	22

Dariusz Bobak, Marta Połtowicz-Bobak

Osadnictwo starszej i środkowej epoki kamienia na terenach Podkarpacia w świetle badań na trasie autostrady A4 w latach 2005–2011	25
Settlements of the Older and the Middle Stone Age sites from Podkarpacie in the light of the A4 Motorway research in the years 2005-2011.....	42

Małgorzata Rybicka

Kultura pucharów lejkowatych na podkarpackich lessach. Komentarz do badań „autostradowych”	45
The Funnel Beaker Culture in the Carpathian loess. Commentary on the “Motorway” Research	59

Jan Machnik

Znaczenie archeologicznych badań ratowniczych na trasie planowanej budowy autostrady A4 na odcinku Przeworsk–Radymno dla znajomości problematyki schyłku neolitu i początków epoki brązu	61
Importance of Archaeological Rescue Research along the Planned Route of the A4 Motorway Construction in the Section Przeworsk–Radymno to widen the knowledge concerning the issues of the Late Neolithic Period and the Early Bronze Age	77

Sylwester Czopek

Wyniki badań „autostradowych” (A4) w zakresie młodszych okresów prehistorycznych	79
The Results of the “Motorway” (A4) Research on the Younger Prehistoric Periods	96

Michał Parczewski

Osady wczesnosłowiańskie (V/VI–VII w.) na trasie autostrady A4 w południowo-wschodniej Polsce	97
Early Slavic Settlements (5th/6th–7th centuries) along the Route of the A4 Motorway in the South-Eastern Poland	107

Jerzy Okoński

Wczesnośredniowieczna wieś na stanowisku 3 w Żyrakowie, pow. dębicki	109
The Early Medieval Village at the Site 3 in Żyraków, Dist Dębica	131

Joanna Ligoda, Joanna Podgórska-Czopek

Katalog	133
The Catalogue	

Wystawa

The Exhibition

OSADNICTWO STARSZEJ I ŚRODKOWEJ EPOKI KAMIENIA NA TERENACH PODKARPACIA W ŚWIETLE BADAŃ NA TRASIE AUTOSTRADY A4 W LATACH 2005–2011

Tereny Polski południowo-wschodniej, leżące w granicach dzisiejszego województwa podkarpackiego należą do tych obszarów Polski, w których osadnictwo paleolityczne jest nadal słabo rozpoznane. Badania nad starszą epoką kamienia mają tu, co prawda, długą, ale bardzo ubogą historię (M. Połtowicz 2004a; 2004b).

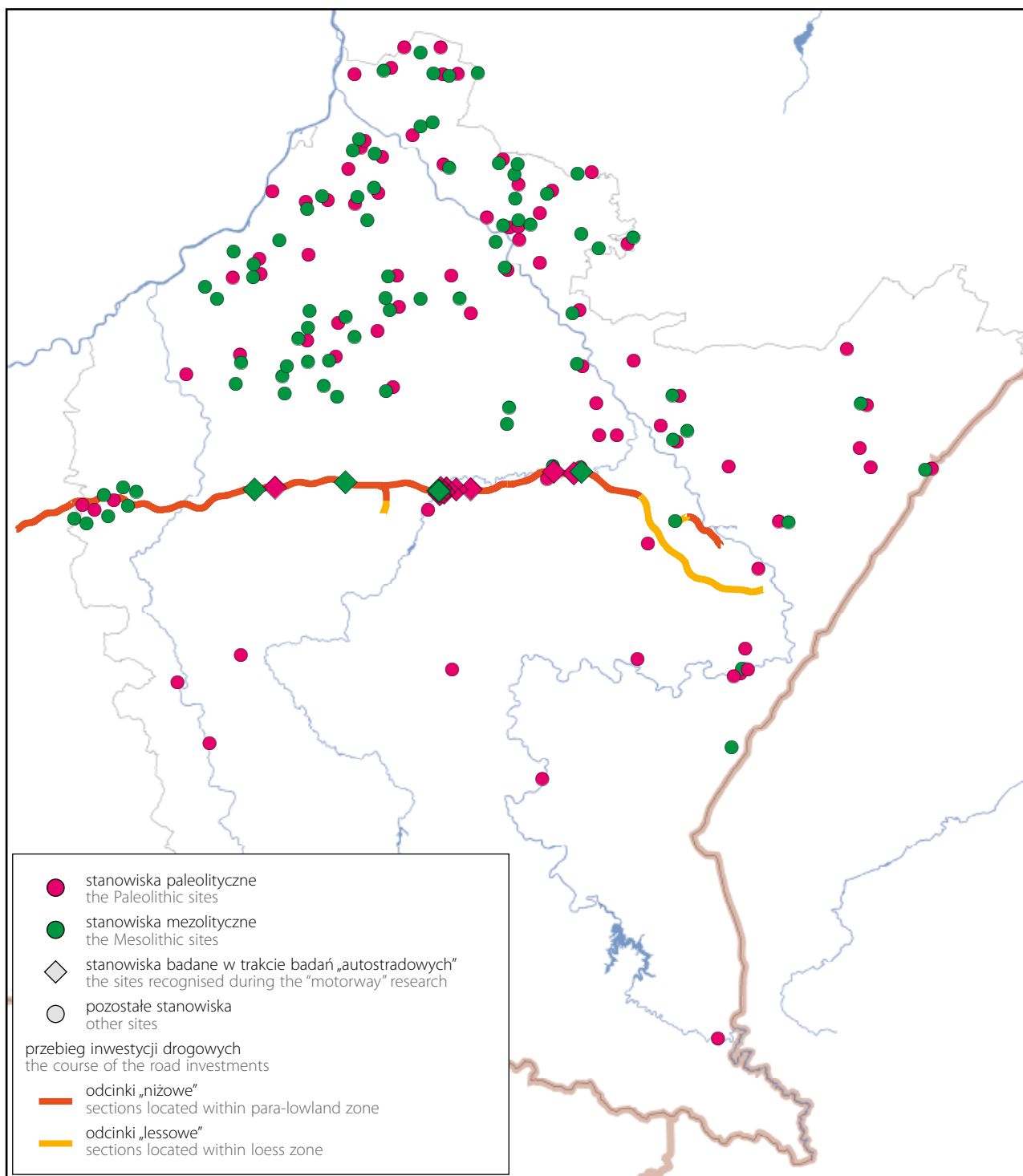
Pierwsze informacje o zabytkach krzemiennych z terenów położonych na wschód od Wisły pochodzą z XIX wieku. Ówczesne znaleziska miały jednak miejsce nie na terenach podkarpackich, lecz w obrębie niżowej części Kotliny Sandomierskiej. Obecność śladów osadnictwa z epoki kamienia odnotowali pionierzy badań na tych terenach: K. Rogawski, a następnie Z. Gloger, A.H. Kirkor i W. Demetrykiewicz. Informacje zawarte w ich pracach, należy traktować dziś w kategoriach historycznych. Są one świadectwem zainteresowania pradziejami Polski południowo-wschodniej, nie wnoszą jednak żadnych danych ważnych dla badań nad osadnictwem epoki kamienia tego rejonu (S.K. Kozłowski 1964).

Za najwcześniejsze, ważne zidentyfikowanie stanowiska paleolitycznego na Podkarpaciu należy uznać odkrycia K. Osińskiego w cegielni Teicha w Przemyślu, pochodzące z okresu międzywojennego. Stanowisko to (K. Osiński 1932), było potem badane przez S. Krukowskiego i J. Polańskiego (S.K. Kozłowski 1963b; A.J. Tomaszewski, J. Libera 2007). W czasie II wojny światowej, w trakcie prac ziemnych przypadkowo odkryto kościany harpun (S.K. Kozłowski 1977).

Nieco większe, choć krótkotrwałe zainteresowanie terenami Podkarpacia obserwuje się po wojnie, przede wszystkim w latach 60. Miały wówczas miejsce, co prawda mało intensywne, ale jednak ukierunkowane na poznanie starszej i środkowej epoki kamienia, badania terenowe, a także pierwsze próby podsumowania stanu wiedzy dotyczącej omawianych okresów pradziejów. Prace nad paleolitem i mezolitem prowadzili w tym czasie A. Talar, L. Sawicki, S.K. Kozłowski i J.K. Kozłowski, a ich badania obejmowały zarówno tereny Kotliny Sandomierskiej, jak i tereny pogórzy; w tym czasie pojawiły się także pierwsze próby podsumowań stanu wiedzy na temat epoki kamienia (L. Sawicki 1959; A. Żaki 1961; J.K. Kozłowski 1963b; S.K. Kozłowski 1963b; A. Talar 1968).

Kolejne dziesięciolecia przyniosły odkrycia śladów osadnictwa z epoki kamienia, przede wszystkim schyłkowego paleolitu i mezolitu. Znaleziska te pochodzą przede wszystkim z badań powierzchniowych oraz (na niektórych stanowiskach) sondażowych (A. Dagnan-Ginter, M. Parczewski 1976; J. Rydlewski 1990; J. Gancarski 1992; P. Valde-Nowak 1996). Wzrost zainteresowania tymi terenami, przede wszystkim terenami Karpat, zawdzięczamy aktywności P. Valde-Nowaka i J. Rydlewskiego, których badania wykazały obecność osadnictwa paleolitycznego w Beskidach oraz w strefie pogórzy. W latach 90. XX i na początku XXI wieku zostały odkryte kolejne stanowiska wskazujące na obecność ludności paleolitycznej w tym rejonie począwszy od paleolitu środkowego, przez całą starszą i środkową epokę kamienia. Wśród najważniejszych można wymienić badania w Hłomczy (P. Valde-Nowak, A. Muzyczuk 2000; M. Łanczont i in. 2002), Grodzisku Dolnym (A. Lubelczyk 1997), Ujeździe (M. Pawłowska i in. 2003; P. Valde-Nowak i in. 2005) i Wierzawicach (D. Bobak i in. 2010) oraz powierzchniowe znalezisko ostrza lewaluaskiego z Ruszelczyc (M. Połtowicz-Bobak i in. 2009), liściaka z obsydianu z Pogórza Dynowskiego (J. Libera, W. Zieliński 1996) i inne. Pojedyncze znaleziska, przede wszystkim przypisywane kulturze świderskiej i kulturom mezolitycznym pochodzą z badań powierzchniowych realizowanych systematycznie w ramach programu AZP (m. in. badania M. Parczewskiego, S. Czopka, P. Mitury i in. – informacje w archiwach muzeów w Rzeszowie, Krośnie, Przemyślu). Materiały zaliczane do starszej lub środkowej epoki kamienia znajdowano niekiedy w trakcie badań na stanowiskach wielokulturowych (np. P. Mitura, A. Pasięka 2005).

Badania prowadzone na przestrzeni niemal 100 lat dostarczyły, jak na razie, ubogich informacji, niepozwalających na szczegółową rekonstrukcję historii osadnictwa zbieraczy i łowców z czasów plejstocenu i początków holocenu na terenach Podkarpacia.

Ryc. 1. Lokalizacja stanowisk paleolitycznych i mezolitycznych na Podkarpaciu w rejonie inwestycji drogowych.

Fig. 1. Location of the Palaeolithic and Mesolithic sites in Podkarpacie in the area of the road investment.

Posiadane dane pozwalają jednak na wskazanie, że osadnictwo to było na tych obszarach obecne od okresu poprzedzającego początki górnego paleolitu. Nie da się dziś, w przypadku zdecydowanej większości danych, ustalić precyzyjnych ram chronologicznych poszczególnych epizodów osadniczych; dla wielu znalezisk nie można nawet określić ich ścisłej przynależności taksonomicznej. Nie można także określić bardziej dokładnie ani charakteru osadnictwa, ani jego relacji w stosunku do stanowisk z terenów sąsiednich. Tym samym, w większości przypadków, trudno jest umieszczać ślady osadnictwa, zwłaszcza starszych faz paleolitu w kontekście przemian kulturowych i dynamiki osadnictwa na terenach europejskich (M. Połtowicz 2004a). Jak na razie, można mówić jedynie o marginalnym znaczeniu tych obszarów dla osadnictwa, przede wszystkim paleolitycznego, ale sytuacja ta może w większym stopniu wynikać ze stanu badań niż być odzwierciedleniem faktycznego stopnia zasiedlenia rejonów podkarpackich przez ówczesne grupy ludzkie. Dlatego dużą szansą na uzupełnienie naszego stanu wiedzy o najstarszych dziejach Podkarpacia stały się wielkie inwestycje drogowe.

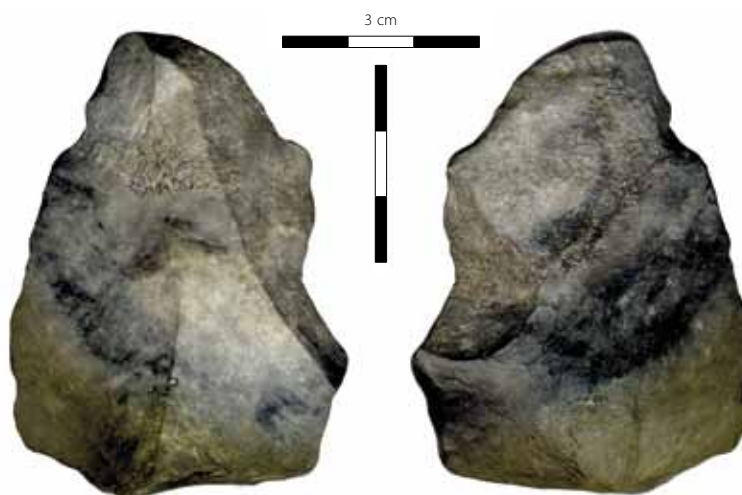
Zanim jednak przejdziemy do omówienia odkryć paleolitu i mezolitu na trasie budowy podkarpackiego odcinka autostrady A4, spróbujemy pokrótce omówić znaną dziś historię najstarszego osadnictwa terenów Polski południowo-wschodniej oraz wskazać na najważniejsze pytania i problemy, na które nie znamy dziś odpowiedzi.

Tereny województwa podkarpackiego obejmują strefę pogórzy na południu oraz nizin na północy. Te dwie strefy oddziela obszar pokryty lessami, które tworzą pas wzgórz oddzielających nizinę od obszarów przedgórskich (ryc. 1). Z punktu widzenia badań nad osadnictwem paleolitycznym najważniejszy jest właśnie pas lessów, jako potencjalny obszar występowania stanowisk.

Początki osadnictwa na Podkarpaciu przypadają na środkowy paleolit. Z tym okresem można obecnie łączyć dwa stanowiska: część materiałów z cegielni Teicha w Przemyślu (Przemyśl, ul. Słowackiego), odnalezionych po latach w zbiorach PMA w Warszawie (J.K. Kozłowski, S.K. Kozłowski 1996; A.J. Tomaszewski, J. Libera 2007), będące jak dotąd jedynym bardziej licznym inwentarzem z okresu poprzedzającego górny paleolit na terenach Polski południowo-wschodniej, oraz pojedyncze ostrze lewaluaskie (ryc. 2) przypadkowo znalezione na powierzchni w miejscowości Ruszelczycy, 15–20 km na zachód od Przemyśla (M. Połtowicz-Bobak i in. 2009).

Ryc. 2. Ostrze lewaluaskie z Ruszelczyc
(wg M. Połtowicz-Bobak i in. 2009).

Fig. 2. A Levallois point from Ruszelczycy
(by M. Połtowicz-Bobak et al. 2009)

Stanowiska położone są w strefie lessów, w podobnej sytuacji geomorfologicznej. Stanowisko w Przemyślu znajduje się na wysokości około 250 m n.p.m., to w Ruszelczycach na wysokości 290 m n.p.m. Obydwa są wyniesione więcej niż 50 m nad poziom koryta Sanu i zlokalizowane na stokach opadających ku rzece, a ich odległość od niej nie przekracza jednego kilometra (M. Łanczont i in. 2005; M. Połtowicz-Bobak i in. 2009). Zabytki z Przemyśla nie zostały dotychczas opublikowane w sposób wyczerpujący. Z opisu znajdującego się w syntezie paleolitu w Polsce (J.K. Kozłowski, S.K. Kozłowski 1996) oraz z rycin w tejże pracy, jak również artykuły dotyczącym historii odkrycia kolekcji (A.J. Tomaszewski, J. Libera 2007), wynika, że jest to stanowisko, które należy łączyć z kompleksem mustierskim, zaś analogii do niego można poszukiwać na terenach położonych na wschód od granic Polski (J.K. Kozłowski, S.K. Kozłowski 1996). Na podstawie jednego ostrza lewaluaskiego nie można wysuwać zbyt daleko idących wniosków, ale również i ono powinno być łączone z musterienem, zaś jego cechy mogą także sugerować związki ze wschodem (M. Połtowicz-Bobak i in. 2009). Zabytki z Przemyśla i Ruszelczycy stanowią odizolowane punkty osadnicze świadczące o penetracji tych rejonów przez ludność w okresie środkowego paleolitu. Pojedyncze znaleziska powierzchniowe, interpretowane jako środkowopaleolityczne, z terenów położonych na wschód od Wisły pochodzą z terenów leżących dalej na północ, w północnej części Kotliny Sandomierskiej (M. Florek, J. Libera 2006), a więc w rejonach znajdujących się już poza zasięgiem omawianej tu problematyki.

Nieco lepiej poświadczony jest osadnictwo górnopaleolityczne, choć, jeśli uwzględnia się podział na poszczególne jednostki taksonomiczne, widać wyraźnie, że i tu dysponujemy jedynie bardzo fragmentarycznymi informacjami. Wyjątek stanowią dopiero stanowiska datowane na przełom górnego i schyłkowego paleolitu, zaliczane do technokompleksu magdaleńskiego (por. np. M. Połtowicz 2006; M. Połtowicz-Bobak 2009).

Za najstarszą górnopaleolityczną jednostkę kulturową, której obecność poświadczona jest na terenach Podkarpacia uznawano kulturę orygniacką (J. Gancarski 1992; S. Czopek 1999); pierwszą kulturę paleolityczną, która uważana jest powszechnie za wytworzoną przez człowieka współczesnego. Jej pojawienie się na terenach Polski przypada na okres około 35 tysięcy lat temu. Do tej kultury zaliczano przede wszystkim materiały z badań powierzchniowych z Ujazdu w Karpatach (Pogórze Ciężkowickie), a także radiolarytowy rdzeń z Żółkowa gm. Jasło (tamże). Z kulturą orygniacką J.K. Kozłowski łączył także niecharakterystyczne odłupki znalezione na stanowisku w Przemysłu-Pikulicach. Taka interpretacja chronologiczna opierała się na przesłankach stratygraficznych (J.K. Kozłowski 1963a; 1963b). Interpretacja A. Jury (1938), który obecności materiałów orygniackich doszukiwał się w Przemysłu w cegielni Teicha, uznana jest w świetle obecnego stanu wiedzy za nieprawidłową. Podobnie zweryfikować należało interpretację kulturową stanowiska w Ujeździe. Przeprowadzone tam badania wykopaliskowe oraz analiza materiałów archeologicznych, jak również wyniki datowania bezwzględne, wskazały że stanowisko jest znacznie młodsze i obejmuje przedział czasu związany z zupełnie innymi procesami kulturowymi i przemianami środowiskowymi, które miały miejsce na terenach Europy kilkanaście tysięcy lat później (M. Pawłowska i in. 2003; P. Valde-Nowak i in. 2005). Tym samym z najwcześniejszą fazą górnego paleolitu można wiązać jedynie pojedyncze i niejednoznaczne lub niepewne, bo niecharakterystyczne znaleziska, co sprawia że występowanie tej jednostki kulturowej na omawianych tu terenach należy uznać za bardzo słabo udokumentowane, a tym samym niepewne.

Niewiele lepiej udokumentowana jest obecność ludności zbieraczy i łowców, zaliczanych do kompleksu graweckiego, którego obecność na terenie ziem polskich przypada na czasy pomiędzy 28 000 a 21 000 radiowęglowych lat temu (tj. 32 500 a 25 500 kalendarzowych lat temu). Najważniejszym i najbardziej jednoznacznym świadectwem obecności ludności graweckiej na terenach Polski południowo-wschodniej jest stanowisko w Przemysłu przy ul. Słowackiego (cegielnia Teicha). Materiały opisane przez K. Osirskiego (1932), A. Jurę (1938) i J.K. Kozłowskiego (1963b), w tym kościany nóż, zostały powiązane właśnie z grawetieniem (J.K. Kozłowski 1963b). Inwentarz kamienny nie jest bogaty i składa się przede wszystkim z wiórów i odłupków oraz narzędzi takich jak wióry ze stromym retuszem, drapacze i rylce. Na uwagę zasługują też znaleziska kości zwierzęcych wśród nich konia, renifera i mamuta.

Z grawetieniem łączone są też w literaturze pojedyncze wyroby takie jak półtylczak z Wesołej koło Brzozowa (A. Dagnan-Ginter, M. Parczewski 1976), czy drapacz znaleziony na stanowisku w Przemysłu-Orzechowcach (J.K. Kozłowski 1963a). Ewentualna przynależność do grawetieniu (bądź magdalenieniu) sugerowana jest także dla niektórych znalezisk z pochodzącej ze zbiorów powierzchniowych kolekcji z Nowej Wsi gm. Trzebowniko (P. Mitura, A. Pasieka 2005). Z dużej kolekcji wydzielono tam niewielką serię zabytków, do których włączono m. in. dwa rdzenie dwupiętowe, niewielką serię rylców dwa narzędzia kombinowane oraz wióry z zaznaczoną dwupiętowością, które to formy uznano za paleolityczne, a jednocześnie starsze niż kultura świderska. Na taką interpretację wskazują też, zdaniem Autorów, zastosowane surowce kamienne, wśród których odnotowano duży udział surowców karpaccich, inaczej niż ma to miejsce w najmłodszym okresie starszej epoki kamienia (tamże).

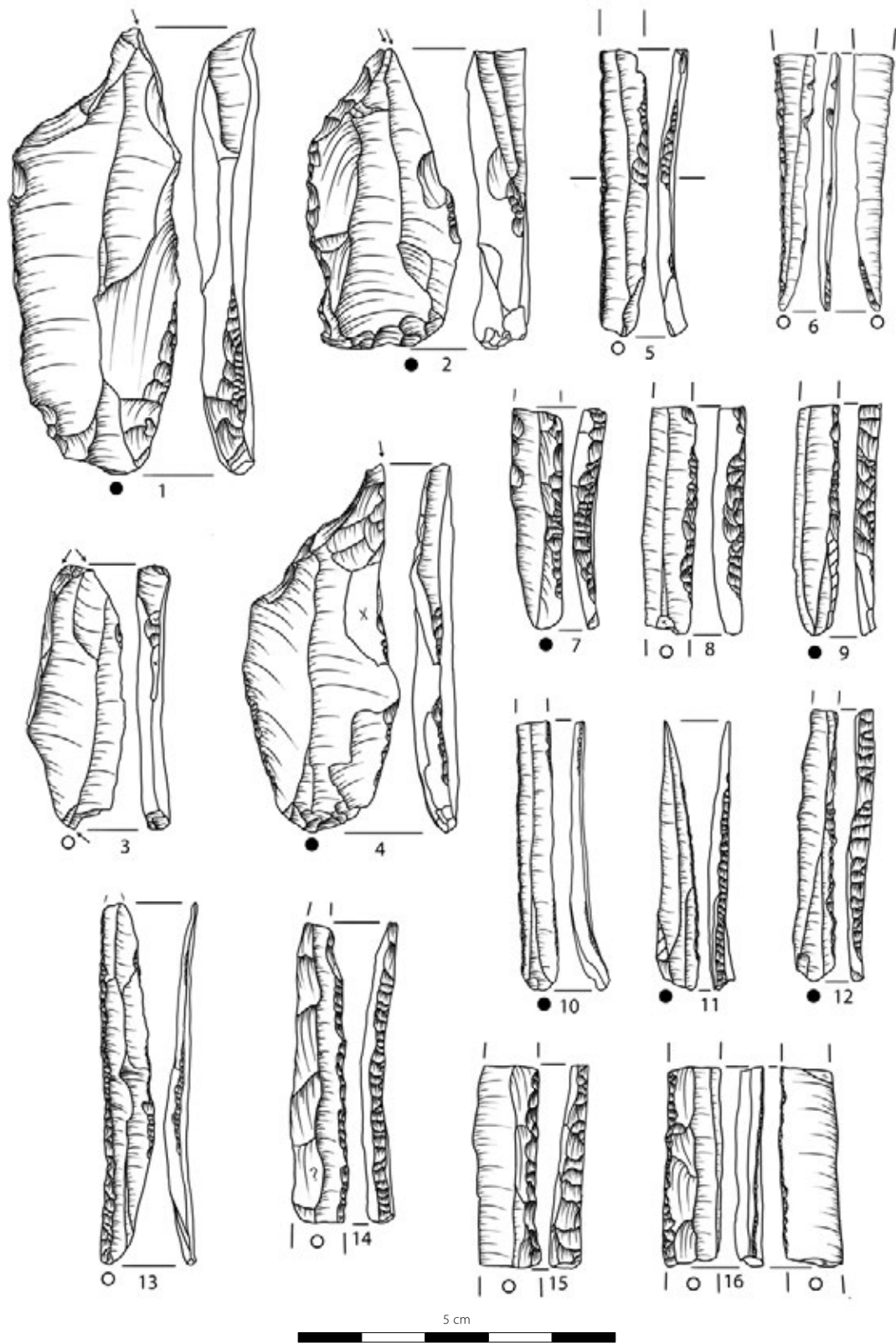
Określenia kulturowe oparte są o cechy pojedynczych, lub też, jak w przypadku Nowej Wsi, nielicznych wyrobów krzemienych pozbawionych zarówno wszelkiego kontekstu przyrodniczego, jak i możliwości szerszej analizy kulturowej, co wynika ze sposobu pozyskania tych zabytków. Dlatego też wymienione stanowiska, choć ważne dla naszego ogólnego poznania paleolitu na Podkarpaciu, nie dają żadnych podstaw do bardziej pełnego poznania osadnictwa graweckiego na tych terenach, zaś ich faktyczny związek z tym właśnie kompleksem kulturowym musi być traktowany z ostrożnością.

Ciekawych informacji dostarczyły badania, najpierw weryfikacyjne powierzchniowe, a następnie sondażowe, na stanowisku w Ujeździe na Pogórze Ciężkowickim. Stanowisko to, dawniej uważane za orygniackie, o czym wspomniano powyżej, dostarczyło nielicznych i niezbyt charakterystycznych wyrobów krzemienych, głównie wiórów i odłupków, ale także rdzeni dwupiętowych, kilku egzemplarzy rylców i przekłuwaczy oraz drapaczy. Daty termoluminescencyjne dały szeroki przedział czasu pomiędzy 18600 + 3100 a 15100 + 1700 lat temu, co zdaniem Autorów każe umiejscawiać stanowisko w Ujeździe wśród nielicznych w naszej części Europy stanowisk epigraweckich, zasiedlanych w okresie po II pleniglacjałe (M. Pawłowska i in. 2003; P. Valde-Nowak i in. 2005). Jest to niewątpliwie jedno z najciekawszych stanowisk paleolitycznych znanych dziś na terenach Polski południowo-wschodniej, choć mało wyraziste cechy inwentarza, a przede wszystkim obciążone bardzo dużymi błędami daty sprawiają, że jego jednoznaczna klasyfikacja tak chronologiczna jak i kulturowa jest trudna.

Z przedstawionego przeglądu stanu wiedzy wynika, że ślady osadnictwa zaliczane do środkowego i górnego paleolitu są na terenach Podkarpacia bardzo skromne i w większość przypadków trudne do jednoznacznej interpretacji i klasyfikacji. Nie umiemy dziś odpowiedzieć na większość pytań, jakie nasuwają się w związku z odnalezionymi śladami osadnictwa. W oparciu o źródła archeologiczne nie można określić ani dokładnego czasu, w którym ludzie przebywali na tych terenach, ani bliższych relacji łączących Podkarpacie z terenami sąsiednimi, ani wreszcie wyznaczyć szlaków ich migracji. W próbach interpretacji jesteśmy zdani na przypuszczenia i tezy obarczone niekiedy bardzo znaczną niepewnością (M. Połowicz 2004a; 2004b).

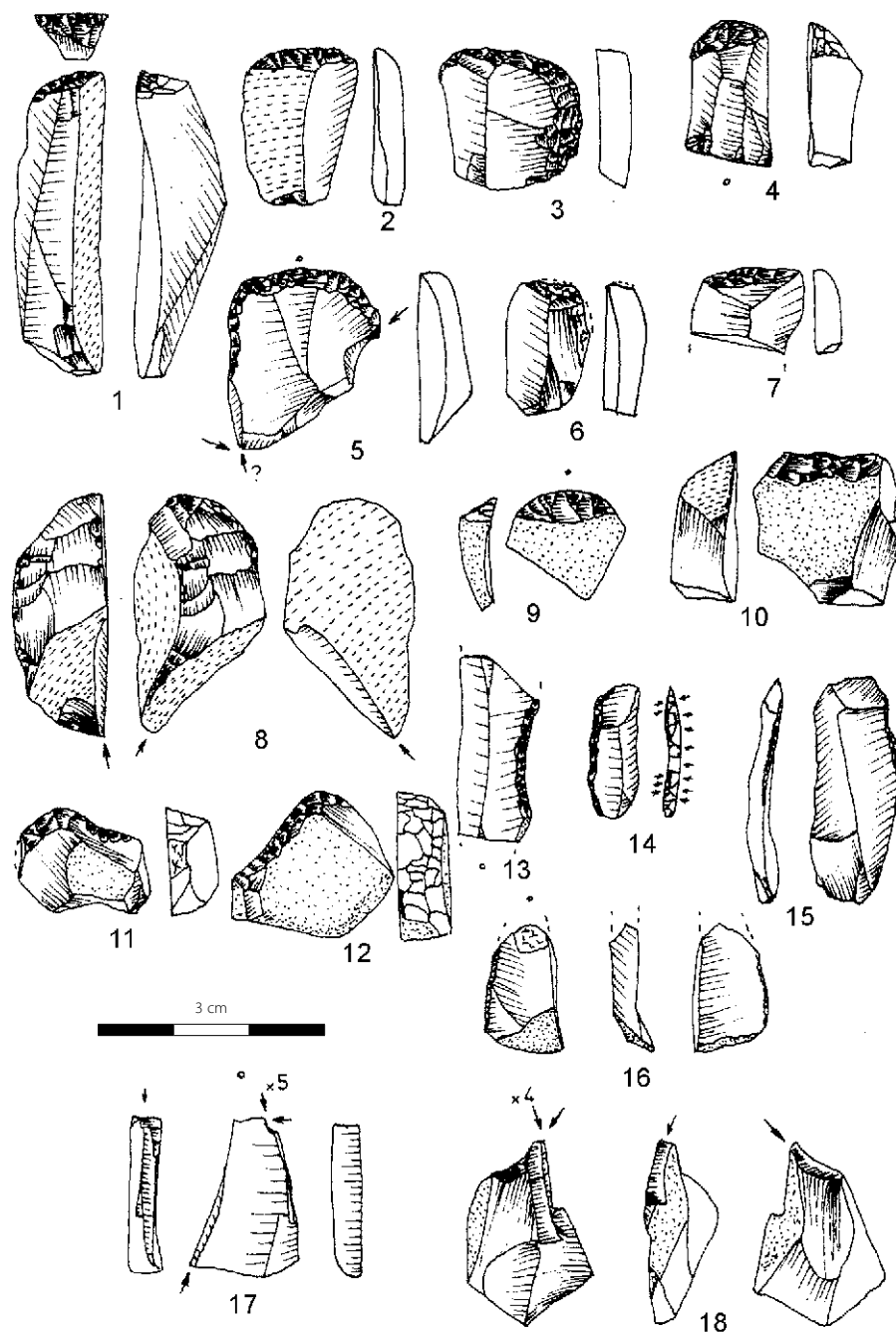
Sytuacja zmienia się nieco w okresie paleolitu schyłkowego, tj. przypadającego na czasy po wycofaniu się lądolodu z jego maksymalnego zasięgu na terenach ziem polskich, co w efekcie przyniosło zmiany klimatu i związane z nimi zmiany środowiska naturalnego.

Najwcześniejsze osadnictwo schyłkowopaleolityczne, poświadczane jest na terenach Podkarpacia przez ludność należącą do technokompleksu magdaleńskiego, która na tereny Europy Środkowej przybyła z Europy Zachodniej – Francji i Hiszpanii. O ile z dawnych badań zacytować można jedynie obecność kościanego harpuna, znalezionego przypadkiem w Przemysłu podczas prac ziemnych w latach 40. XX wieku (S.K. Kozłowski 1977), to prace terenowe ostatnich kilkunastu lat przyniosły odkrycie kilku ważnych stanowisk, które po raz pierwszy pozwalają na próby odpowiedzi na pytania o charakter osadnictwa grup zbieraczy i łowców na

Ryc. 3. Wierzawice – narzędzia (D. Bobak i in. 2010).

Fig. 3. Wierzawice – tools (D. Bobak et al. 2010).

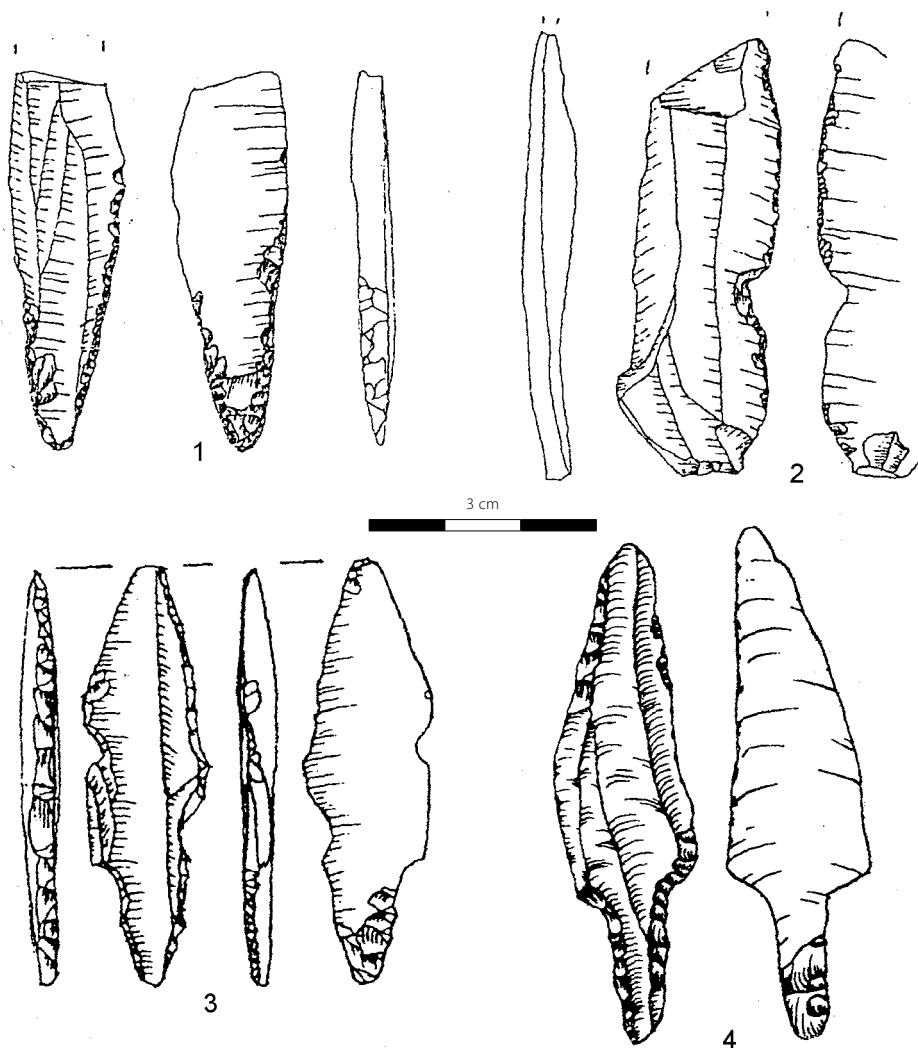

Ryc. 4. Rudna Wielka. Narzędzia zaliczone do kręgu tarnowiańskiego (P. Mitura i in. 2005, fig. 5).

Fig. 4. Rudna Wielka. Tools classified as the Tarnowa circle (P. Mitura et al. 2005, Fig. 5).

tych terenach. Mimo, że stanowiska magdaleńskie znane z południowo-wschodniej Polski są także nieliczne, to jednak ich stan zachowania, stopień rozpoznania za pomocą badań i liczba dostarczonych źródeł są nieporównywalnie większe niż w przypadku starszych okresów paleolitu.

Stanowiska magdaleńskie zidentyfikowane w Hłomczy (P. Valde-Nowak, A. Muzyczuk 2000), Grodzisku Dolnym (A. Lubelczyk 1997) czy Wierzawicach (D. Bobak i in. 2010) (ryc. 3) pokazują, że ludność magdaleńska dotarła na tereny południowo-wschodniej Polski, będące jednocześnie wschodnimi granicami rozprzestrzenienia tej kultury, już niemal na samym początku osadnictwa na ziemiach polskich (tj. ponad 16 000 kalendarzowych lat temu) i penetrowała Podkarpacie prawdopodobnie przez cały okres jej

Ryc. 5. Przykłady narzędzi ze stanowisk świderskich na Podkarpaciu. 1–2 – Białobrzegi, 3 – Wołodź, 4 – Durdy (S. Czopek 2003, ryc. 2).
 Fig. 5. Examples of tools from the Sviderian sites in Podkarpacie. 1–2 – Białobrzegi, 3 – Wołodź, 4 – Durdy (S. Czopek 2003, Fig. 2).

istnienia (do ok. 13 500 kalendarzowych lat temu)¹. Na podstawie dostępnych źródeł możemy dziś wnioskować, że były to jedynie sezonowe wyprawy łowieckie, po których zostały niewielkie obozowiska zasiedlane przez niewielkie grupy łowców przez krótki czas. Wyprawy te, jak można przypuszczać, powtarzały się systematycznie. Ludność ta przychodziła najpewniej z zachodu, ale analiza pochodzenia wykorzystywanych surowców kamiennych wskazuje na powiązania również z terenami położonymi na północ oraz na południe i wschód od interesującego nas tu obszaru. W przypadku tych ostatnich kierunków oznacza to istnienie jakichś relacji z rejonami, na których dotychczas nie zidentyfikowano osadnictwa magdaleńskiego (M. Połtowicz 2005; M. Połtowicz-Bobak 2007).

Mniej więcej współcześnie do przypuszczalnych ostatnich faz funkcjonowania kultury magdaleńskiej tereny Podkarpacia penetrowała też, jak się wydaje, ludność innej kultury, należącej do tzw. kręgu tarnowiańskiego, której ślady zidentyfikowano na stanowisku w Rudnej Wielkiej koło Świlczy (P. Mitura i in. 2005) (ryc. 4). Z kręgiem tarnowiańskim można też być może łączyć pojedyncze znalezisko tyłczaka łukowego z Glinika Górnego w rejonie Strzyżowa oraz ubogie znaleziska ze Skwirtnego nad Ropą (J. Gancarski 1992).

Sytuacja osadnicza zmienia się dopiero w ostatniej, najmłodszej fazie schyłkowego paleolitu przypadającej na okres ostatniego silnego ochłodzenia klimatu w okresie plejstocenu, tj. w okresie pomiędzy 12 650 a 11 500 kalendarzowych lat temu (J. Kabaciński, I. Sobkowiak-Tabaka 2010). W tym czasie w całej Polsce, także na Podkarpaciu rozwija się osadnictwo ludności kultury świderskiej, identyfikowanej przede wszystkim przez stosowanie niezwykle charakterystycznej, doskonałej, łatwej do rozpoznania technolo-

¹ Bardzo młode daty C14 uzyskane ze stanowiska w Wierzawicach są dyskusyjne i muszą zostać zweryfikowane w trakcie dalszych badań.

gii produkcji wiórów oraz obecność równie charakterystycznych liściaków, pełniących funkcję grocików do strzał (ryc. 5). O ile z wcześniejszych okresów znane są pojedyncze, na ogół bardzo ubogie i niekiedy niepewne pod względem przynależności kulturowej inwentarze lub też pojedyncze znaleziska, tak teraz dysponujemy serią, także z reguły ubogich, ale jednak pewnych co do interpretacji kulturowej i chronologicznej stanowisk występujących na całym Podkarpaciu – licznie w Kotlinie Sandomierskiej (J. Libera 2005; S. Czopek 2003), mniej licznie w strefie przykarpackiej (S. Czopek 2003; A. Kubicka 2009).

Osadnictwo świderskie na terenach Podkarpacia reprezentowane jest zarówno przez nieliczne inwentarze pochodzące z badań wykopaliskowych (np. Durdy – A. Talar 1967) jak też, liczniejsze, materiały znajdujące na powierzchni. Najczęściej są to pojedyncze, charakterystyczne narzędzia identyfikowane jako należące do tej właśnie kultury, przede wszystkim liściaki. Jako przykłady można wymienić znaleziska z takich stanowisk jak np. Rzeszów-Pobitno, Sieniawa, Radymno, Cieszacin Mały, Krasice, Przemysł ul. Dąbrowszczaków, Białobrzegi, Wesola (np. S. Czopek 2003; A. Kubicka 2009; J. Rydlewski 1990; A. Talar 1968; P. Valde-Nowak 1996 i in.).

Tak duży przyrost liczby stanowisk w stosunku do okresów wcześniejszych jest z pewnością efektem kilku czynników. Przede wszystkim mamy tu do czynienia z faktycznym wzrostem liczby stanowisk będącym jednocześnie świadectwem większej gęstości zaludnienia i większej mobilności grup zbieraczy i łowców zamieszkujących te obszary w ostatnim okresie plejstocenu. Inną przyczyną tego stanu rzeczy jest lepszy stan zachowania i dostępności stanowisk – w przeciwieństwie do tych, znanych z okresów wcześniejszych, nie podlegały już procesom erozji wynikającym z przemian środowiskowych warunkowanych kolejnymi fazami rozwoju i zaniku łądolołu skandynawskiego, które miały miejsce przez cały plejstocen, nie zostały także przykryte młodszymi, miąższymi sedymentami, jak miało to miejsce wcześniej, przede wszystkim w strefie osadzania się lessów. Niewątpliwie jednak mamy tu do czynienia z widoczną zmianą w zasiedleniu interesujących nas tu obszarów.

Analogiczny obraz rysuje się w początkach holocenu, w okresie mezolitu, kiedy to tereny Polski zasiedlane były przez ostatnie społeczeństwa zbieracko-łowieckie. Podobnie jak w końcowym paleolicie, także i teraz osadnictwo koncentruje się głównie na terenach Kotliny Sandomierskiej (J. Libera 2002), w mniejszym zaś stopniu obejmuje tereny pogórzy. Znane jest z nielicznych, w większości ubogich znalezisk powierzchniowych, lub znajdujących w trakcie badań stanowisk wielokulturowych, przede wszystkim młodszych. Podobnie jak w przypadku stanowisk świderskich rozpoznanie obecności ludności mezolitycznej opiera się na identyfikacji charakterystycznych form narzędziowych, tu przede wszystkim mikrolitycznych wkładek krzemienych – zbrojników. Do najważniejszych znanych z terenów Polski południowo-wschodniej stanowisk zaliczyć należy Majdan Królewski (S.K. Kozłowski 1963a), z którego pochodzi dość bogaty inwentarz oraz, również bogatą, Płazówkę (S.K. Kozłowski 1968); obydwa stanowiska znajdują się w rejonie Kolbuszowej. Można je łączyć z kulturą komornicką. Z tych samych obszarów pochodzą także kolejne stanowiska takie jak Majdan Królewski, Raniżów, Komorów (S.K. Kozłowski 1963a). Wśród stanowisk, które dostarczyły pojedynczych lub nielicznych zabytków pozwalających na zidentyfikowanie obecności ludności mezolitycznej wymienić można takie jak Przemysł i jego najbliższe okolice m.in. Kruhel Mały i Sierakośce (S.K. Kozłowski 1963b), Nowa Wieś pow. Trzebownik (P. Mitura, A. Pasieka 2005), gdzie wydzielono je spośród materiałów paleolitycznych i neolitycznych, Białobrzegi (P. Mitura 1993) i in. Stanowiska określane są jako mezolityczne, w większości przypadków bez bliższego określenia ich przynależności kulturowej. Te rozproszone ślady penetracji terenów Podkarpacia wskazują jednak na istnienie tu ciągłego osadnictwa przed pojawieniem się pierwszych ludów rolniczych.

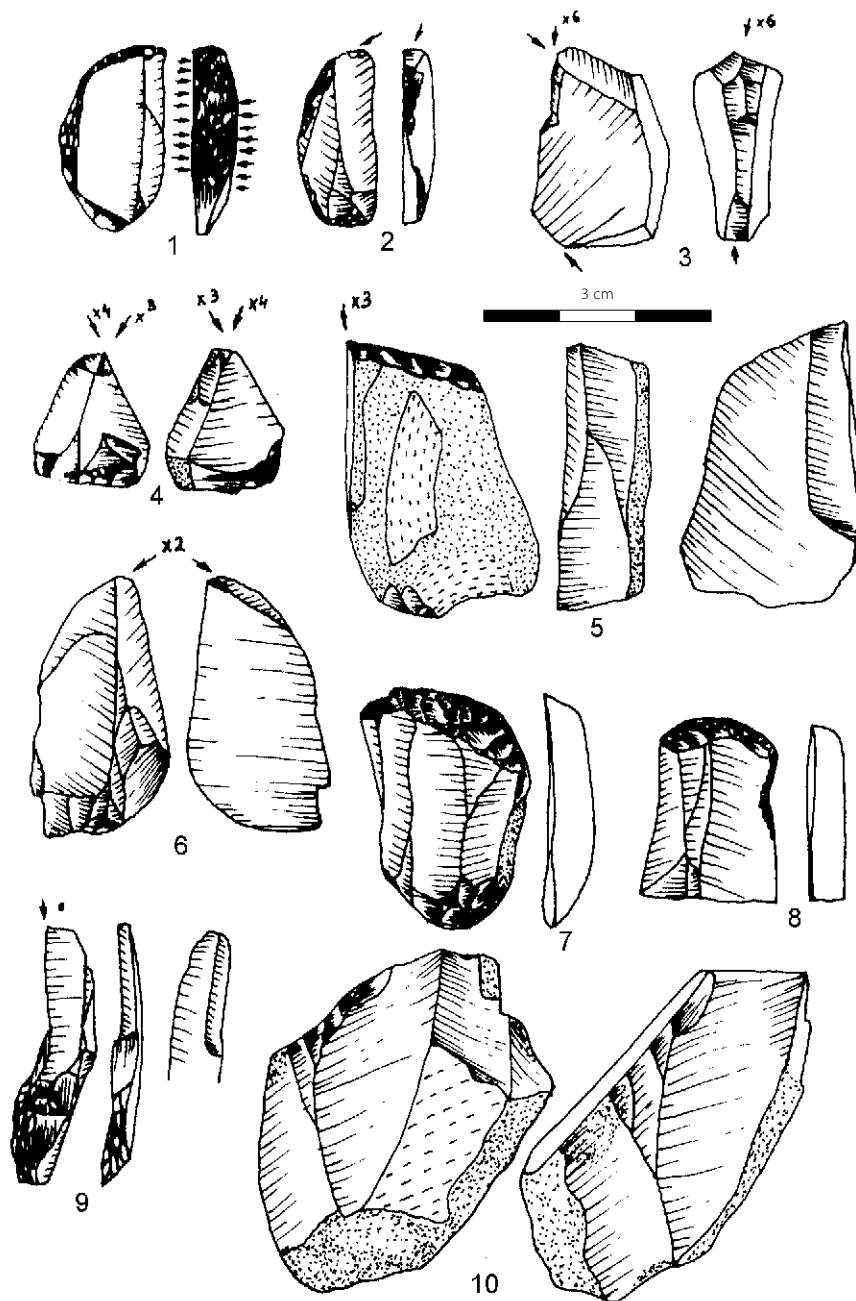
Mimo wyraźnego wzrostu liczby stanowisk z końcowej fazy starszej epoki kamienia i ze środkowej epoki kamienia, dostępne dziś źródła dotyczące starszej i środkowej epoki kamienia wskazują wyraźnie na bardzo słaby stopień zasiedlenia terenów Podkarpacia przez społeczności zbieracko-łowieckie. Nie wiadomo, na ile jest to stan faktyczny, a na ile wynik niewystarczającego rozpoznania terenu przez archeologów. Nie bez znaczenia jest też fakt, że na omawianych tu terenach prawie nie ma stanowisk przebadanych wykopaliskowo. Odkryte stanowiska, znane są przede wszystkim z odkryć powierzchniowych i ograniczają się na ogół do pojedynczych lub nielicznych wyrobów krzemienych, co w efekcie nie pozwala na bardziej wyczerpujące analizy dotyczące charakteru osadnictwa.

Dlatego też dużej szansy dla poznania osadnictwa poprzedzającego pojawienie się ludów rolniczych na terenach Podkarpacia upatrywano w badaniach terenowych poprzedzających budowę wschodniego odcinka autostrady A4.

Interesujące nas badania w obrębie inwestycji drogowych zlokalizowanych na terenie województwa podkarpackiego, obejmują autostradę A4 na odcinku od Tarnowa do Radymna, fragment drogi ekspresowej S19 łączący Rzeszów z autostradą A4 oraz obwodnicę miasta Jarosławia. Inwestycje te, praktycznie na całej swojej długości, zlokalizowane są w południowej części Kotliny Sandomierskiej (ryc. 1). Jest to teren urozmaicony pod względem geomorfologicznym. Najdłuższa część odcinka, o długości ok. 110 km, przebiega przez tereny niżowe, pokryte sedymentami piaszczystymi oraz osadami dolinnymi (Płaskowyż Tarnowski, Dolina Dolnej Wisłoki, Pradolina Podkarpacka). Końcowa część interesujących nas odcinków, o długości ok. 40 km, przebiega przez pokryte lessowymi wzgórzami Podgórze Rzeszowskie (J. Kondracki 1994). To zróżnicowanie ma, jak wspomniano już powyżej, duże znaczenie dla prognozowania ewentualnie możliwego występowania stanowisk paleolitycznych. Obszary piaszczyste, wydmore, to rejon, w których można spodziewać się śladów osadnictwa końcowopaleolitycznego i mezolitycznego, podczas gdy na obszarach lessowych istnieje znaczne prawdopodobieństwo zachowania się śladów osadnictwa z okresów wcześniejszych.

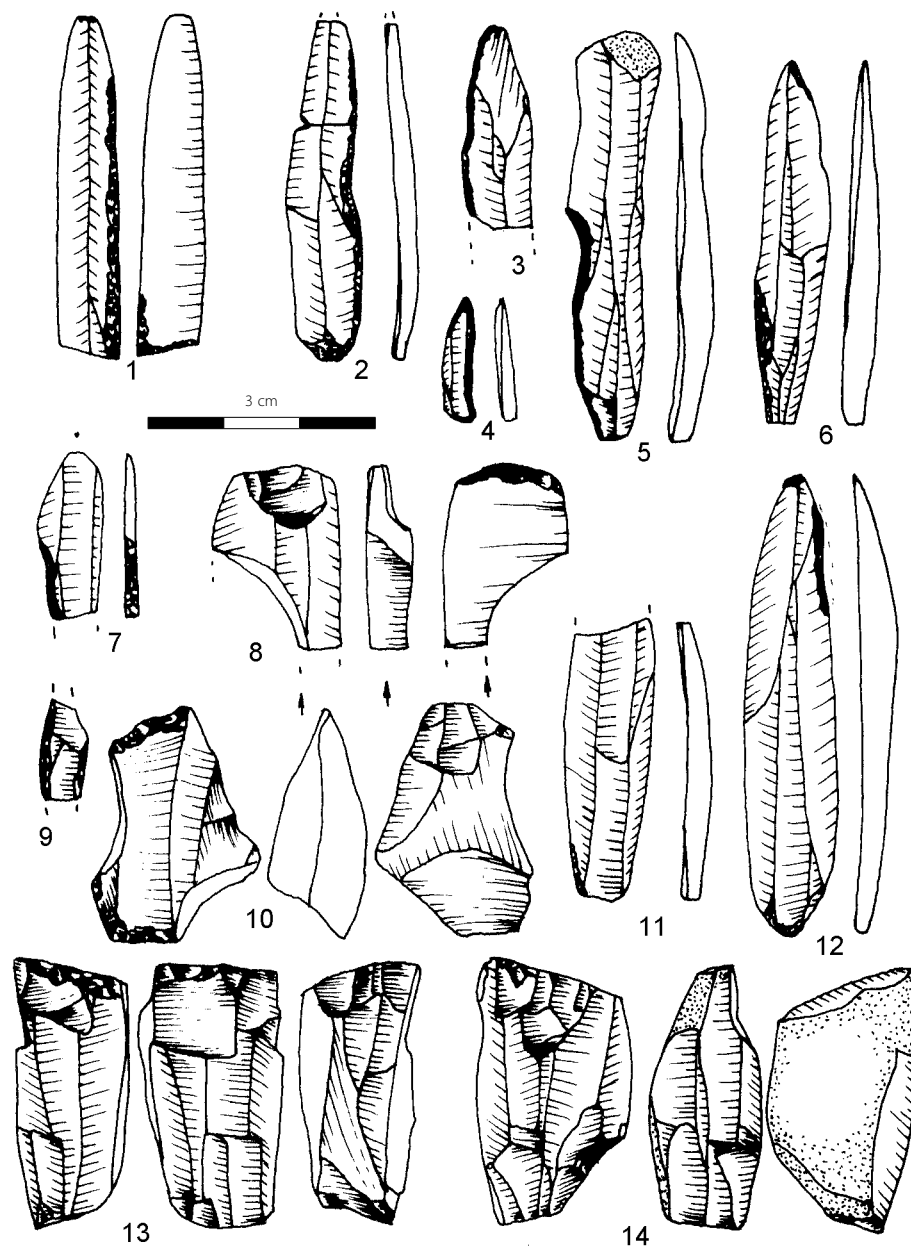
Prowadzone prace terenowe nie przyniosły jednak przełomowych odkryć. Odkryto nieliczne stanowiska, na których rozpoznano ślady osadnictwa z najwcześniejszego okresu pradziejów. W zdecydowanej większości są to bardzo ubogie pozostałości pobytów grup schyłkowopaleolitycznych i mezolitycznych odnotowywane w postaci pojedynczych, charakterystycznych znalezisk lub nielicznych kolekcji, zazwyczaj znajdujących poza ich pierwotnym złożem, często w wypełniskach obiektów zdecydowanie młodszych, pochodzących już z innych epok pradziejowych. Jako przykłady można tu podać np. świderski rdzeń wiórowy znaleziony w wypełnisku znacznie młodszej jamy pradziejowej w Borku Wielkim st. 18, czy pojedyncze liściaki w obrębie warstwy kulturowej na

takich stanowiskach jak np. Białobrzegi st. 8 czy Budy Łańcuckie st. 7, które można w sposób jednoznaczny powiązać z konkretną jednostką kulturową. Obok nich znajdowano także inne kategorie zabytków, których klasyfikacja kulturowa i chronologiczna była mniej jednoznaczna, choć, na ogół z dużym prawdopodobieństwem można łączyć je ze schyłkowym paleolitem, co w zdecydowanej większości przypadków, oznacza ich związek z kulturą świderską. Taką klasyfikację proponuje się przede wszystkim dla form krzemiennych noszących czytelne ślady zastosowanej techniki produkcji; w przypadku wiórów świderskich są to przede wszystkim czytelne ślady stosowania techniki rdzenia dwupiętowego. Przykładem takich stanowisk może być choćby Łąka st. 1+27 czy Terliczka st. 3. Kolejną grupę stanowisk tworzą wreszcie takie, na których odkryto artefakty krzemienne, które można uznać za prawdopodobnie paleolityczne, a które jednak są tak mało charakterystyczne, że stwierdzenie jaka jest ich przynależność chronologiczna i kulturowa jest niemożliwe; jako przykład można podać stanowisko nr 3 w Terliczce.

Ryc. 6. Terliczka, st. 4. Materiały zaliczone kręgu tarnowiańskiego (P. Gębica, P. Mitura 2005, tabl. 2).

Fig. 6. Terliczka, site 4. The materials classified as the Tarnowa circle (P. Gębica, P. Mitura 2005, Tab. 2).

Ryc. 7. Terliczka, st. 4. Materiały zaliczone do grawetieniu (P. Gębica, P. Mitura 2005, tabl. 1).

Fig. 7. Terliczka, site 4. The materials classified as the Gravettian (P. Gębica, P. Mitura 2005, Tab. 1).

Podobnie kształtuje się obraz znalezisk zaliczanych do mezolitu: w większości są to pojedyncze zabytki lub ich niewielkie kolekcje o charakterystycznych cechach – przede wszystkim wyroby mikrolityczne (np. Terliczka, st. 3; Kozodrza, st. 6; Bratkowice, st. 45). Niekiedy zabytki uznane za paleolityczne i mezolityczne występują w obrębie tego samego stanowiska.

Te nieliczne zabytki są świadectwem potwierdzającym obecność grup ostatnich zbieraczy i łowców na terenach Podkarpacia. Chodzi tu jednak o obecność bardzo krótkotrwałą, jak się wydaje sporadyczną, po której nie zostały wyraźniejsze ślady w postaci bogatych inwentarzy krzemiennych czy zachowanych struktur. Były to zapewne najczęściej sezonowe wyprawy łowieckie. Nie można też wykluczyć, że tak ubogie znaleziska są efektem bardzo silnego zniszczenia stanowisk, choć przy badaniach szerokopłaszczyznowych, obejmujących tak duże przestrzenie jak miało to miejsce w przypadku prowadzonych tu prac ziemnych, znalezione zabytki, nawet w przypadku silnego zniszczenia stanowisk powinny być liczniejsze. Wydaje się więc, że wyniki badań na trasie autostrady A4 odpowiadają w znacznym stopniu obrazowi, jaki rysował się na podstawie badań z lat poprzedzających tę inwestycję.

Z takiego schematu wyłamuje się jedynie rejon miejscowości Trzebownisko pod Rzeszowem. W trakcie prowadzonych prac wykopaliskowych odkryto tu trzy duże i bogate stanowiska z okresu starszej epoki kamienia wschodzące w skład wielokulturowych stanowisk Terliczka, st. 4; Terliczka, st. 5 oraz Łąka, st. 11–16. Te trzy stanowiska dostarczyły bogatych inwentarzy krzemiennych leżących w skupieniach odpowiadających częściowo ich pierwotnej depozycji. Na wszystkich trzech stanowiskach wśród tych bogatych, liczących każdorazowo ponad 1000 zabytków zbiorów, można wydzielić artefakty krzemienne należące do więcej niż jednej jednostki kulturowej. Wśród zabytków znajdują się także liczne wyroby, których przynależność paleolitu nie budzi wątpliwości.

Stanowisko Terliczka 4 położone w dolinie Wisłoka zajmuje w sumie kilka hektarów, ale materiały krzemienne zalegały na powierzchni zaledwie 7 arów. Inwentarze krzemienne, należące do różnych kultur zaliczonych tak do paleolitu jak i mezolitu zostały wtórnie przemieszczone przez przyrodnicze procesy postdepozycyjne, częściowo zaś na skutek zniszczenia przez późniejsze, pradziejowe osadnictwo (P. Gębica, P. Mitura 2005). Zaburzenia te, choć doprowadziły do częściowego przemieszania materiałów, były jednak na tyle niewielkie, że można było zidentyfikować przestrzenny układ występowania krzemieni, tworzący dwie lub trzy koncentracje, dziś częściowo uszkodzone i zniekształcone w stosunku do układów pierwotnych.

Inwentarze krzemienne są niehomogeniczne. Na podstawie analizy surowcowo-typologicznej, badający to stanowisko P. Mitura z Muzeum Okręgowego w Rzeszowie wyróżnił cztery horyzonty chronologiczno-kulturowe. Najmłodszy z nich to nieliczne wyroby zaliczone do mezolitu o bliżej nieokreślonej przynależności kulturowej, choć, na podstawie obecności charakterystycznych wkładem w kształcie trapezów, łączony z młodszą fazą tego okresu (okres atlantycki tj. ok. 6000 lat temu). Osadnictwo paleolityczne reprezentowane jest przez materiały kultury świderskiej, zidentyfikowanej przede wszystkim na podstawie występowania klasycznych liściaków, ale także charakterystycznych wiórów. Obecność materiałów tej kultury nie zaskakuje. Nawiązuje ona bowiem do omówionego już powyżej, jednoznacznie rozpoznanego osadnictwa. Na uwagę zasługuje natomiast fakt, że obecność grupy łowców na terenie stanowiska poświadczona jest większą niż na ogół liczbą zabytków. Mamy tu bowiem niewielką serię kilku liściaków oraz wióry, które z całą pewnością można łączyć z działalnością ludności świderskiej.

Nieco starszy epizod osadniczy zidentyfikowany na stanowisku wyznacza, także nieliczna kolekcja krzemieni, w skład której wchodzi 2 nietypowe tylczaki łukowe oraz krótkie drapacze wykonane z odłupków oraz rylce (ryc. 6). Inwentarz ten został zaliczony do szeroko rozumianego kręgu tarnowiańskiego (P. Gębica, P. Mitura 2005). Warto zwrócić uwagę, że jest to drugi ślad osadnictwa kręgu tarnowiańskiego w rejonie Rzeszowa – pierwszy, wspomniany powyżej, to materiały z powierzchni pochodzące z miejscowości Rudna Wielka koło Świlczy (P. Mitura i in. 2005), leżącej około 10 km od Terliczki.

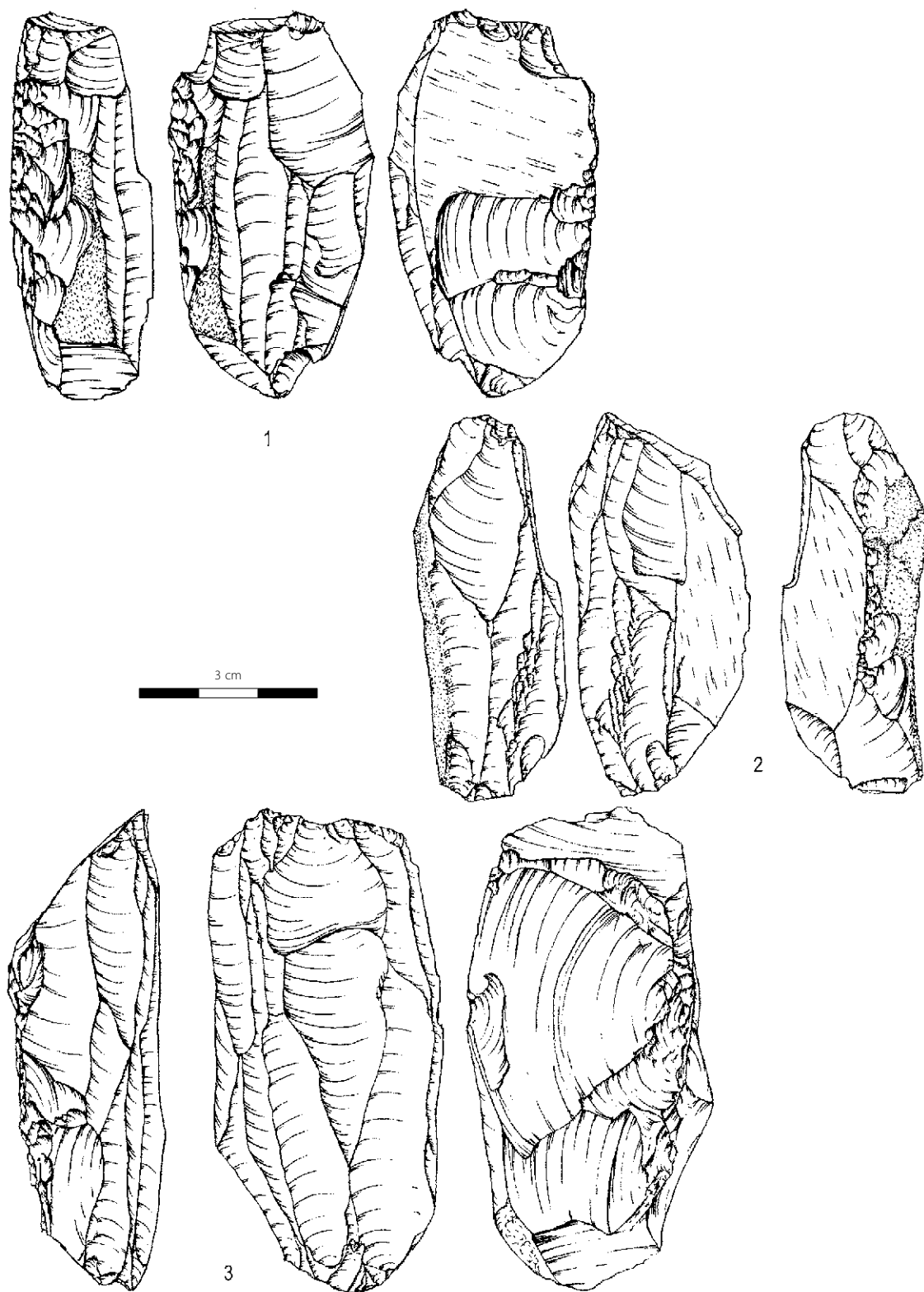
Najbardziej interesujące, a przede wszystkim unikatowe na tych terenach są materiały wydzielone jako trzeci i najstarszy górnopaleolityczny horyzont osadniczy (ryc. 7). W wydzielonej grupie znajdują się rdzenie do wiórów, a także charakterystyczne narzędzia: duże tylczaki wykonane na wiórach oraz egzemplarze o mniejszych gabarytach, łuszcznie (zwane też nożami typu Kostienki), półtylczaki a także banalne formy drapaczy i rylców. Część narzędzi zachowała się w postaci niedokończonych. Na stanowisku znaleziono także kamienie współwystępujące z krzemieniami. Ich funkcja pozostaje jak na razie niejasna, ale ich związek ze stanowiskiem paleolitycznym jest bardzo prawdopodobny jeśli nie pewny.

Charakterystyczne cechy inwentarza pozwalają na próbę jego klasyfikacji wśród zespołów graweckich tj. należących do tych, które reprezentowały ludność zamieszkującą tereny ziem polskich ponad dwadzieścia tysięcy lat temu (P. Gębica, P. Mitura 2005). Naszym zdaniem nie ma dziś możliwości, aby bliżej określić chronologię czy dokładniejszą przynależność kulturową odkrytego inwentarza. Nie ulega jednak wątpliwości że jest to odkrycie znaczące. Przede wszystkim mamy tu do czynienia z pierwszym śladem osadnictwa graweckiego w rejonie Rzeszowa oraz drugim – obok cegielni Teicha w Przemyślu – stanowiskiem, które dostarczyło inwentarza z tego czasu liczącego więcej niż dziesięć zabytków, w tym wyrobów o wyraźnych cechach diagnostycznych pozwalających na jego klasyfikację kulturową, znalezionych w znanym kontekście stratygraficznym. Liczba, cechy charakterystyczne wyrobów krzemiennych takie jak obecność silnie wyeksploatowanych rdzeni, stosunkowo licznych narzędzi typu domowego oraz ich półwytworów, jak również obecność kamieni pozwalają na sugestię, że prawdopodobnie mamy tu do czynienia z pozostałościami obozowiska w typie obozowiska podstawowego. Nie możemy odpowiedzieć na pytanie jak duża grupa je zasiedlała i przez jak długi czas, nie wiemy nawet jaka była jego pierwotna wielkość, ale mimo tych pytań bez odpowiedzi można uznać odkrycie w Terliczce 4 za jedno z najważniejszych odkryć paleolitycznych poczynionych w trakcie badań na trasie autostrady A4. Jest to jednocześnie ważny punkt uzupełniający mapę najstarszego osadnictwa na terenach Podkarpacia. Przesłanki wynikające zarówno z charakteru narzędzi kamiennych jak i używanych surowców – tj. wykorzystywania krzemienia naddniestrzańskiego wskazują także na związki z terenami położonymi na wschód od dzisiejszych granic Polski.

Drugim z ważnych i bogatych stanowisk jest leżące w sąsiedztwie omówionego powyżej stanowisko Terliczka 5 (ryc. 8, 9). Podobnie jak w przypadku stanowiska 4 także i tu mamy do czynienia z bardzo dużym wielokulturowym stanowiskiem, obejmującym przede wszystkim osadnictwo znacznie młodsze, należące już do innych epok i okresów. Spośród ponad tysiąca artefaktów krzemiennych około 200 należy łączyć z paleolitem, bardzo nieliczne (kilkanaście egzemplarzy) z mezolitem – prawdopodobnie z kulturą komornicką i, być może janisławicką.

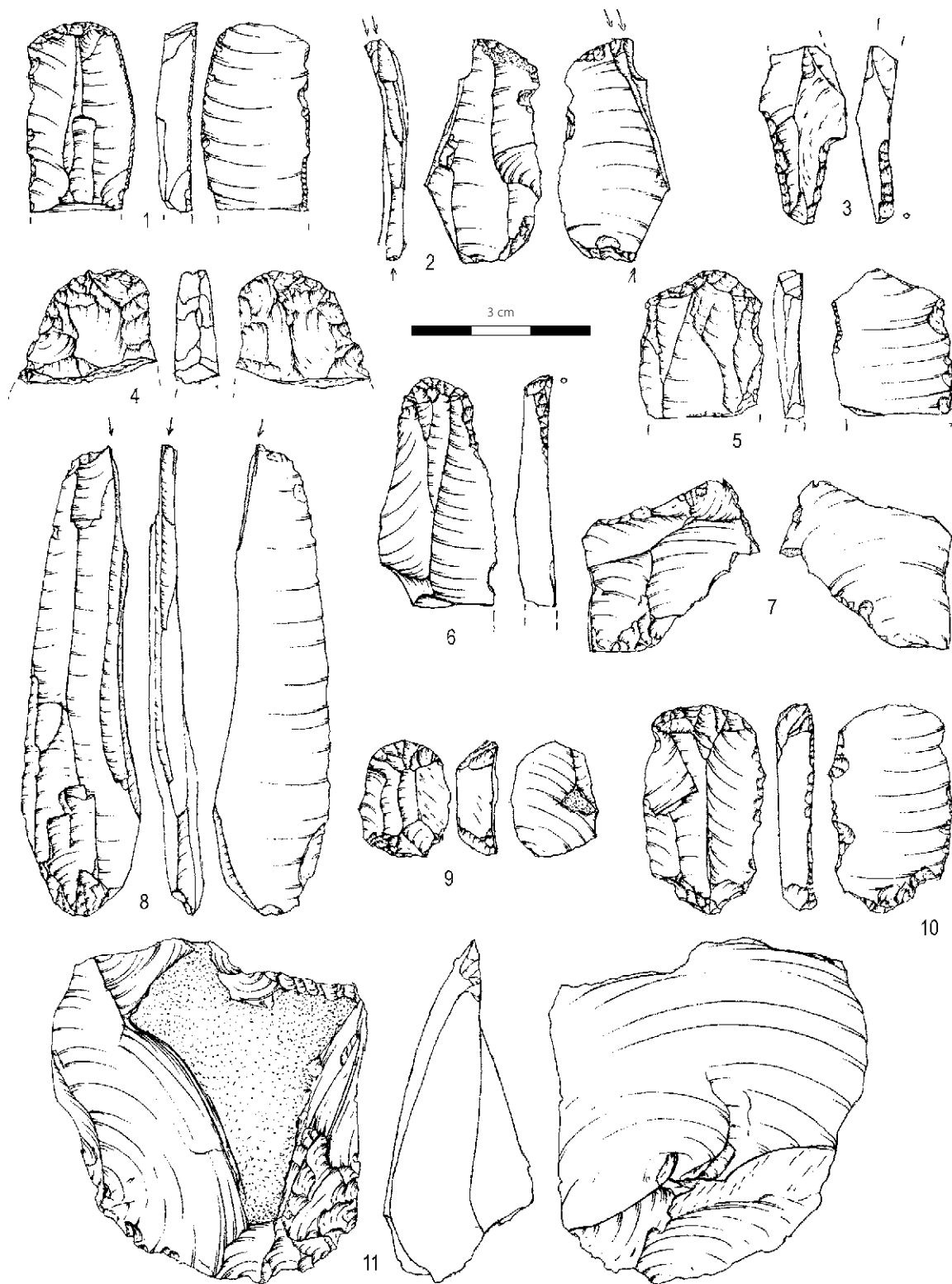
Krzemienie występowały, podobnie jak w Terliczce 4, na ograniczonej przestrzeni. Co prawda zebrano je z przestrzeni 119 arów, ale obserwuje się występowanie wyraźnych skupień obejmujących mniejszą przestrzeń. Na pozostałych arach zabytki występują tylko sporadycznie, spoczywając bezpośrednio pod warstwą orną na złożu wtórnym, na co wskazuje przemieszanie materiałów o różnej chronologii i ich znaczne rozproszenie na przestrzeni wykopu.

Materiały łączone z mezolitem to przede wszystkim formy mikrolityczne – nieliczne zbrojniki, drobne rdzenie do wiórków a także jedyny znaleziony na stanowisku ciosak. Z mezolitem można najpewniej wiązać krótkie drapacze, choć w tym przypadku nie ma

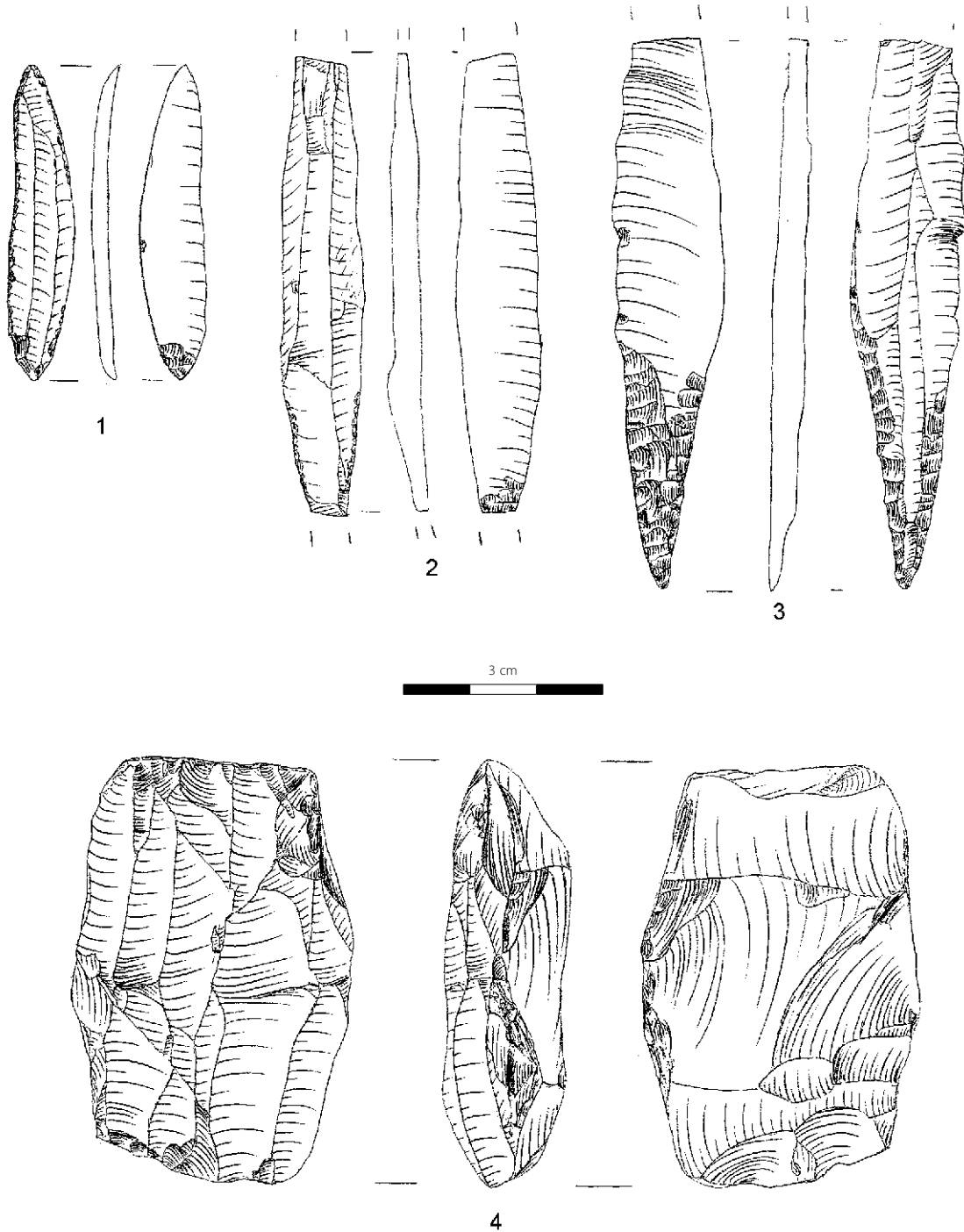
Ryc. 8. Terliczka, st. 5. Rdzenie (wg S. Czopek i in. 2007, niepublikowane opracowanie inwestorskie st. Terliczka 5).

Fig. 8. Terliczka, site 5. Cores (by S. Czopek et al. 2007, Unpublished investor study Terliczka site 5).

Ryc. 9. Terliczka, st. 5. Narzędzia (wg S. Czopek i in. 2007, niepublikowane opracowanie inwestorskie st. Terliczka 5).

Fig. 9. Terliczka, site 5. Tools (by S. Czopek et al. 2007, Unpublished investor study Terliczka site 5).

Ryc. 10. Łąka, st. 11–16. Materiały krzemienne. Kultura świderska (wg J. Ginalski i in. 2010, sprawozdanie z badań).
 Fig. 10. Łąka, sites 11–16. Flint materials. The Sviderian culture (by J. Ginalski et al. 2010, Research report).

pewności czy części z nich nie można by zaliczyć do kultur związanych z kręgiem tarnowiańskim. Argumentem za taką interpretacją mogłaby być ewentualna obecność takiego osadnictwa na sąsiednim stanowisku Terliczka 4, przeciw świadczy fakt, że w Terliczce 5 nie ma przewodnich tyczaków z łukowatym tycem, zaś krótkie drapacze występują powszechnie także na stanowiskach mezolitycznych.

Najlepiej czytelne są wyroby noszące charakterystyczne cechy inwentarza świderskiego widoczne przede wszystkim pod postacią kolekcji pięknych, typowych rdzeni do wiórów o charakterystycznym sposobie zaprawy i eksploatacji (ryc. 8), a także serii liściaków. Obok nich występują także inne narzędzia (drapacze, ryłce), których związek z inwentarzem świderskim jest także bardzo prawdopodobny (ryc. 9). Nie można też wykluczyć, że wśród materiałów znajdują się też zabytki starsze, np. niektóre krótkie drapacze.

Podobnie jak Terliczka 4 także i omawiane tu stanowisko nosi typowe cechy stanowiska typu podomowego, pierwotnie, jak się wydaje, dość dużego i zasiedlanego przez dłuższy okres czasu, o czym świadczy liczba rdzeni, silnie wyzyskanych oraz znaczna liczba narzędzi typu domowego (ryłce, drapacze, prawdopodobnie także część banalnych i nieidentyfikowalnych pod względem kulturowym i chronologicznym wiórów i odłupków retuszowanych). Wydaje się, że stanowisko nr 5 w Terliczce stanowi jeden z bardzo nielicznych na Podkarpaciu wyraźnych dowodów na dłuższy pobyt większej grupy łowców; pobyt, który nie ograniczał się jedynie do krótkiego i szybkiego przejścia polujących myśliwych.

Analiza surowców wykorzystywanych na obydwu omawianych tu stanowiskach wskazuje, że ludność paleolityczna wszystkich wydzielonych tu kultur wykorzystywała całą gamę surowców krzemionkowych, z których większość przynoszono spoza bezpośredniego sąsiedztwa. Dominującymi surowcami są krzemień czekoladowy, świeciechowski i narzutowy, przy czym ten ostatni wykorzystywano przede wszystkim w mezolicie (Terliczka 5) ale wykorzystywano także surowce naddniestrzańskie (Terliczka 4, grawetien) i radiaryt (także Terliczka 4). Chętnie wykorzystywanie surowców lepszej jakości, transportowanych niekiedy z dużych odległości jest typowe dla grup paleolitycznych omawianego tu regionu Polski.

Wymieniając nieliczne, bogate stanowiska paleolityczne odkryte na trasie budowy autostrady A4 należy wspomnieć jeszcze o kompleksie stanowisk Łąka 11–16, leżących także w tym samym rejonie, w gminie Trzebownisko. Materiały z tego stanowiska, badanego przez J. Okońskiego, nie zostały jeszcze opracowane. Z pierwszych analiz wynika jednak, że w bogatej kolekcji artefaktów krzemionych, będących mieszaniną inwentarzy różnowiekowych i różnokulturowych można zidentyfikować najprawdopodobniej ślady działalności ludności dwóch kultur paleolitycznych: obok dominujących materiałów świderskich (ryc. 10), wśród których obecne są liściaki, wydzielono także niewielką, zapewne niekompletną jeszcze, kolekcję artefaktów, które z dużym prawdopodobieństwem można zaklasyfikować jako magdaleńskie. Wśród tych bardzo nielicznych materiałów zidentyfikowano co najmniej jeden rdzeń oraz charakterystyczny ryłec nawiązujący do typowych dla kultury magdaleńskiej ryłców typu Lacan. Nie znaleziono natomiast żadnego zbrojnika – kategorii narzędzi szczególnie istotnych dla zespołów magdaleńskich. Trudno na obecnym etapie badań wyrokować, pozostałością jakiego typu stanowiska jest odkryta kolekcja – czy krótkotrwałego postoju łowców czy obozowiska sezonowego.

Odkrycie stanowiska magdaleńskiego w Łące jest odkryciem niebanalnym. Po pierwsze jest to jedno z kilku odkrytych w ostatnich latach stanowisk magdaleńskich na wschód od Wisły, a jednocześnie pierwsze w tej części Podkarpacia. Znaczenie temu odkryciu nadaje także fakt, że w tej niewielkiej kolekcji zidentyfikowano surowiec pochodzący z terenów Słowacji – obszaru, na którym osadnictwo magdaleńskie nie zostało jeszcze jednoznacznie potwierdzone (choć istnieją pierwsze przesłanki wskazujące, że osadnictwo magdaleńskie mogło tam istnieć). Odkrycie rogowca słowackiego byłoby ważnym argumentem wskazującym na możliwość rozszerzenia granic zasięgu kompleksu magdaleńskiego na południe – na tereny Słowacji, a przynajmniej na kontakty ludności magdaleńskiej zasiedlającej wschodnią część Polski z tamtymi terenami.

Materiały z Łąki muszą być jednak przedmiotem dalszych badań, które być może pozwolą na wyjaśnienie kwestii zróżnicowania zasiedlenia obszaru stanowiska przez rozmaite grupy paleolitycznych i, być może mezolitycznych łowców i zbieraczy.

Nie sposób jeszcze nie wspomnieć stanowiska w Budach Łańcuckich. Obok pojedynczych zabytków paleolitycznych zidentyfikowano tam także dość liczny inwentarz mezolityczny. Niestety bardzo silny stopień zniszczenia i brak danych nie pozwalają na jego dokładniejszą analizę.

Na uwagę zasługuje natomiast niezwykle interesujący fakt, że stanowiska paleolityczne nie zostały odkryte na tym odcinku budowy autostrady, który przebiega przez tereny lessowe. Głębokie, kilkunastometrowe wykopy przez wzgórza odsłoniły znaczne części profili lessowych, ale w żadnym z nich nie znaleziono artefaktów. Biorąc pod uwagę fakt, jak rzadkie było osadnictwo paleolityczne, jak licznym procesom destrukcji było poddawane i wreszcie, jak trudno je odnaleźć w terenie, fakt ten nie powinien dziwić, jednak pozostawia on pewne rozczarowanie. Wielka szansa jaką było przecięcie lessów nie przyniosła oczekiwanego rezultatu. Nie neguje to jednak możliwości obecności śladów osadnictwa na tych terenach. Obszary sąsiadujące z Polską południowo-wschodnią tj. zachodnia Ukraina czy wschodnia Słowacja dostarczają świadectw obecności ludzi już od środkowego paleolitu; na naszych terenach obecność tę poświadczają znaleziska z Przemyśla i Ruszelczyc. Rzeźba terenu oraz możliwość kontaktu z regionami sąsiednimi także stanowią predyspozycje dla osadnictwa. Dlatego też wydaje się, że fakt niezalezienia stanowisk paleolitycznych na tych obszarach jest kwestią statystyki nie zaś negatywną weryfikacją teorii o osadnictwie paleolitycznym w południowo-wschodniej Polsce, choć wskazuje, że stanowiska te są tu najpewniej nieliczne i trudne do znalezienia.

Podsumowując, należy stwierdzić, że pomimo że badania na trasie budowy autostrady A4 nie przyniosły wielu spektakularnych odkryć, to jednak pozwoliły na szereg ważnych ustaleń dotyczących tak określenia dominującego charakteru osadnictwa schyłkowopaleolitycznego i mezolitycznego jako ubogiego i bardzo krótkotrwałego, jak również przyniosły odkrycie nowych stanowisk, które stanowią ważny punkt na osadniczej mapie paleolitu Polski południowo-wschodniej. Odkrycia te wskazują nie tylko na fakt istnienia obozowisk w poszczególnych epizodach osadniczych, ale także dostarczają kolejnych danych dla badań nad szlakami wędrówek paleolitycznych łowców oraz relacji łączących poszczególne rejony tak naszego kraju, jak i naszej części Europy.

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

Bobak D., Łanczont M., Nowak A., Połtowicz-Bobak M., Tokarczyk S.

2010 *Wierzawice, st. 31 – nowy ślad osadnictwa magdaleńskiego w Polsce południowo-wschodniej*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, t. 31, s. 63–78.

Czopek S.

1999 *Pradzieje Polski południowo-wschodniej*, Rzeszów (wyd. II. Rzeszów 2003).

Dagnan-Ginter A., Parczewski M.

1976 *Dwie kolekcje archeologiczne z Pogórza Dynowskiego*, „Materiały Archeologiczne”, t. 16, s. 5–28.

Florek M., Libera J.

2006 *Zabytki archeologiczne pochodzące z odkryć przypadkowych z północnej części Kotliny Sandomierskiej*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, t. 27, s. 101–117.

Gancarski J.

1992 *Pradzieje Kotliny Jasielskiej i jej obrzeży. Wyniki badań archeologicznych w ostatnich latach*, Jasło.

Gębica P., Mitura P.

2005 *Wstępne wyniki badań geomorfologiczno-archeologicznych przeprowadzonych na stanowisku nr 4 w Terliczce k. Rzeszowa*, [w:] Kuraś M. (red.), *Archeologia Kotliny Sandomierskiej*, „Rocznik Muzeum Regionalnego w Stalowej Woli”, nr 4, Stalowa Wola, s. 19–38.

Jura A.

1938 *Das Aurignacien in Polen*, „Quartär”, t. 1, s. 66.

Kabaciński J., Sobkowiak-Tabaka I.

2010 *Środowiskowe uwarunkowania przemian kulturowych u schyłku późnego glacjału i w początkach holocenu na Niżu północnoeuropejskim*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 58, s. 5–21.

Kondracki J.

1994 *Geografia Polski. Mezoregiony fizyczno-geograficzne*, Warszawa.

Kozłowski J. K.

1963a *Badania stanowisk paleolitycznych w okolicach Przemyśla w roku 1963*, „Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1963”, s. 9–10.

1963b *Z zagadnień paleolitu Polski południowo-wschodniej*, „Rocznik Województwa Rzeszowskiego”, t. 3, s. 5–18.

Kozłowski J. K., Kozłowski S. K.

1996 *Le Paléolithique en Polotne*, Grenoble.

Kozłowski S. K.

1963a *Badania stanowisk paleolitycznych i mezolitycznych w powiecie kolbuszowskim*, „Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1963”, s. 11–12.

1963b *Paleolityczne, mezolityczne i neolityczne materiały krzemienne z okolic Przemyśla*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. 5, s. 49–53.

1964 *Uwagi o późnym paleolicie i mezolicie wschodniej części Kotliny Sandomierskiej*, „Archeologia Polski”, t. 9, s. 325–348.

1968 *Materiały mezolityczne ze stanowiska II we wsi Płazówka, pow. Kolbuszowa (Przysiółek Przewóz)*, „Światowit”, t. 29, s. 29–57.

1977 *Harpun ze stanowiska Przemyśl II*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. 17, s. 139–143.

Kubicka A.

2009 *Kultura świderska w Polsce południowo-wschodniej, w oparciu o badania autostradowe na stanowisku Terliczka 5 i badania AZP*, praca magisterska, Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów.

Libera J.

2002 *Przedneolityczne osadnictwo wschodniej części północnego Podkarpacia od Bøllingu do końca okresu atlantyckiego. Zarys problematyki*, [w:] Gancarski J. (red.), *Starsza i środkowa epoka kamienia w Karpatach polskich*, Krosno, s. 189–231.

2005 *Osadnictwo schyłkowopaleolityczne w północnej części Kotliny Sandomierskiej*, [w:] Kuraś M. (red.), *Archeologia Kotliny Sandomierskiej*, „Rocznik Muzeum Regionalnego w Stalowej Woli”, nr 4, Stalowa Wola, s. 155–185.

Libera J., Zieliński W.

1996 *Liściak z obsydianu znaleziony na Pogórzu Dynowskim*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. 33, s. 185–188.

Lubelczyk A.

1997 *Materiały z badań osad wczesnośredniowiecznych (stanowisko nr 8 i 28 w Grodzisku Dolnym, woj. Rzeszowskie)*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, t. 18, s. 115–134.

Łanczont M., Madeyska T., Muzyczuk A., Valde-Nowak P.

2002 *Hłomcza – stanowisko kultury magdaleńskiej w Karpatach polskich*, [w:] Gancarski J. (red.), *Starsza i środkowa epoka kamienia w Karpatach polskich*, Krosno, s. 147–187.

Łanczont M., Sosnowska E.

2005 *Aktualny stan profili geologicznych wybranych stanowisk paleolitycznych i pradziejowych występujących na cegielniach w pow. przemyskim i jarosławskim*, „Rocznik Przemyski”, t. 41 (2, Archeologia), s. 157–164.

Mitura P.

1993 *Ślady osadnictwa schyłkowopaleolitycznego i mezolitycznego na stanowisku 1A w Białobrzegach, woj. Rzeszów*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1991–1992”, s. 23–29.

Mitura P., Pasieka A.

2005 *Materiały krzemienne ze stanowiska 1 w Nowej Wsi, gm. Trzebownik, woj. podkarpackie*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, t. 26, s. 5–24.

Mitura P., Pasieka A., Słowik K.

2005 *Late Palaeolithic materials from site 4 in Rudna Wielka, Świlcza commune, podkarpackie voivodship*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 57, s. 421–441.

Osiński K.

1932 *Najstarsze ślady człowieka dyluwialnego w Przemyślu*, „Ziemia”, t. 19, s. 278.

Pawłowska M., Petrykowski S., Valde-Nowak P.

2003 *Verification surface studies of the Upper Palaeolithic site at Ujazd county of Jasło (Poland)*, „Praehistoria”, t. 4–5, Miscolc, s. 153–164.

Poławicz M.

2004a *Stan i potrzeby badań nad starszą epoką kamienia w Polsce południowo-wschodniej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego, Seria Socjologiczno-Historyczna 23 (1 Archeologia)”, s. 125–140.

2004b *Ślady łowców mamutów i wyspecjalizowanych myśliwych na terenie Przemyśla*, [w:] Koperski A. (red.), *Dzieje Przemyśla. Tom I, Osadnictwo pradziejowe i wczesnośredniowieczne, Część II – Analiza źródeł i synteza*, Przemyśl, s. 5–17.

2005 *Wykorzystanie i dystrybucja surowców kamiennych w paleolicie Polski południowo-wschodniej*, [w:] Kuraś M. (red.), *Archeologia Kotliny Sandomierskiej*, „Rocznik Muzeum Regionalnego w Stalowej Woli”, nr 4, Stalowa Wola, s. 187–197.

2006 *The eastern borders of the Magdalenian culture range*, „Analecta Archaeologica Ressoviensia”, t. 1, s. 11–28.

Poławicz-Bobak M.

2007 *Zachód i Wschód Europy – różne obszary, jedna tradycja. Wschodnie pogranicze schyłkowopaleolitycznej kultury magdaleńskiej*, [w:] Dębiec M., Wołoszyn M. (red.), *U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej: pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych*, Rzeszów, s. 35–51.

2009 *Magdalenian Settlement in Poland in the Light of Recent Research*, [w:] Street M., Barton N., Terberger T. (red.), *Humans, Environment and Chronology of the Late Glacial of the North European Plain*, RGZM – Tagungen, Mainz, s. 55–66.

Poławicz-Bobak M., D. Bobak, R. Janicki

2009 *Nowy ślad osadnictwa środkowopaleolitycznego na Podkarpaciu*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, t. 30, s. 143–147.

Rydlewski J.

1990 *Z badań nad kulturą świderską w północnych Karpatach*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. 29, s. 5–31.

Sawicki L.

1959 *Sprawozdanie z terenowych prac badawczych Zakładu Paleolitu IHKM PAN, przeprowadzonych w r. 1956*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 5, s. 11–14.

Talar A.

1967 *Schyłkowopaleolityczna pracownia krzemieniarska w Durdach pow. Tarnobrzeg*, „Materiały Archeologiczne”, t. 8, s. 75–83.

1968 *Paleolit schyłkowy w południowo-wschodniej Polsce*, „Rocznik Muzeów Województwa Rzeszowskiego”, t. 1, s. 5–31.

Tomaszewski A. J., Libera J.

2007 *Paleolityczne materiały z Przemyśla w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego (dzieje kolekcji)*, „Rocznik Przemyski”, t. 43 (2, Archeologia), s. 3–10.

Valde-Nowak P.

1996 *Paleolityczne i wczesnobrązowe ślady osadnictwa w zachodniej części Beskidu Niskiego*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. 33, s. 25–49.

Valde-Nowak P., Łanczont M., Pawłowska M.

2005 *The Upper Palaeolithic Site at Ujazd (Polish Carpathians)*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. 40, s. 5–26.

Valde-Nowak P., Muzyczuk A.

2000 *Magdalenian Settlement at Hłomcza (Polish Carpathians)*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. 35, s. 5–32.

Żaki A.

1961 *Z archeologii województwa rzeszowskiego*, „Rocznik Przemyski”, s. 193–194.

SETTLEMENTS OF THE OLDER AND THE MIDDLE STONE AGE SITES FROM PODKARPACIE IN THE LIGHT OF THE A4 MOTORWAY RESEARCH IN THE YEARS 2005-2011

SUMMARY

The areas of south-east Poland, lying within the boundaries of today Podkarpackie voivodeship belong to those Polish areas where the Palaeolithic settlement is still poorly recognized. The research on the Older Stone Age has here, admittedly, a long, but very poor history. Therefore, the researchers noticed a large opportunity for understanding the settlements preceding the agricultural peoples in the areas of Podkarpacie after conducting field studies along the eastern section of A4 motorway construction.

However, field work carried out here yielded no breakthroughs. The researchers discovered a few sites where the traces of settlement coming from the earliest period of prehistory were recorded. They registered in general very poor residue remains of the Final Upper Palaeolithic and the Mesolithic groups recorded in a single, specific finds or rare collections. They were usually uncovered beyond their original context, often in decidedly younger fills of features, coming from other prehistoric periods. As examples we ought to mention the Sviderian blade core found in the fill of much younger prehistoric pit (Borek Wielki, site 18), or single tanged point within the cultural layer (Białobrzegi, site 8; Budy Łańcuckie, site 7). The researchers found also other categories of artefacts next to them, which cultural and chronological classification was less clear, though, generally with high probability, we can affiliate them with the Final Upper Palaeolithic Period, which in most cases means their relationship with the Sviderian culture. Such a classification is proposed primarily for flint forms bearing clear traces of the production technique; in the case of the Sviderian blades, it is possible to recognize mainly clear traces of the opposed platform core techniques. They were found for examples at the sites such as Łąka site 1+27 or Terliczka site 3. Another group of sites constitute those ones where flint artefacts were discovered, and considered probably as the Palaeolithic forms, and which are so poorly characteristic that their chronological and cultural affiliation is not possible (e.g. Terliczka, site 3).

Similar image is shaped with regards to the finds belonging to the Mesolithic Period: they are represented in majority by single finds or their small collections of distinctive characteristics – mainly microlith forms (Terliczka, site 3; Kozodrza, site 6; Bratkowice, site 45). Some of the artefacts regarded as the Palaeolithic and Mesolithic forms occurred within the same site.

On the other hand, the region around Trzebownisko village near Rzeszów should be assessed differently. During the excavations, the researchers have discovered here three large and rich in artefacts sites of the Stone Age, constituting the multicultural complex of sites: Terliczka, site 4; Terliczka, site 5, Łąka site 11–16. These three sites have provided rich inventories of flint lying partly in clusters corresponding to their original deposition. At all these three sites it is possible to isolated flint artefacts belonging to more than one cultural unit among the rich collection of more than 1,000 finds uncovered within each site. What is more, there are numerous forms which affiliation to the Palaeolithic Period is undoubted.

The site Terliczka 4 is situated in the valley of the Wiśłok River, and it takes the area of a few hectares in total, but the materials of flint occurred on the surface of only 7 ares. Flint inventories belonging to different cultures classified as the Paleolithic and Mesolithic artefacts were re-moved by natural post-depositional processes, and partly due to destruction made by later, prehistoric settlements. These disorders, although they led to a partial mixing of materials, however, they were so small that it was possible to identify the presence of spatial layout of flints, forming two or three concentrations, partially damaged and distorted nowadays in relation to the primary set. Flint inventories are non-homogeneous. There are four chronological-cultural horizons differentiated:

- the youngest one, affiliated to the Mesolithic period without any particular cultural belonging. However, on the basis of the presence of characteristic trapezoidal-shaped inserts, it is linked with a younger phase of that period (the Atlantic period, i.e. about 6000 B.P.);
- the Sviderian culture, identified primarily not only on the base of the occurrence of classic tanged points, but also characteristic blades;
- the Tarnowiański circle / the Tarnów circle, represented by a small collection of flint, which is composed of two unusual curved backed blades and short end scrapers made on flakes as well as burins;
- and the most significant discovery – the Gravettian culture, represented by the cores for blades and also other characteristic tools: large backed blades made on blades and samples of smaller dimensions, splintered cores (also called knives of Kostienki type), truncated blades and also common forms such as and scrapers and burins.

Another important site and rich in inventory is the site 5 in Terliczka. There were approximately a thousand flint artefacts, out of which around 200 ones should be affiliated with the Palaeolithic Period, very few (several examples) with the Mesolithic Period – probably the Komornica culture and perhaps the Janisławice culture. Flint collection occurred in a limited space. Although the researchers gathered them from the area of 119 ares, but they observed the presence of distinctive assemblages within a smaller space. The most obvious products are those which have distinctive features of the Swiderian technology noticeable primarily in the

form of a beautiful collection of typical blade cores with a characteristic way of preparing the material for knapping and knapping itself, and a series of tanged points.

The complex of Łąka sites 11–16 also provided a series of significant flint materials, out of which it was possible to identify quantitatively dominant Swiderian implements (tanged points) and Magdalenian ones (at least one core and the distinctive burin associated with Lacan burins).

What is more, it is worth mentioning that the Palaeolithic sites have not been discovered along the section of the motorway, which runs through the loess areas. Several-meter-deep trenches excavated through the hills have revealed a significant part of the loess profiles, but none of them contained artefacts. Taking into account, that the Palaeolithic settlements were very rare, as well as they were under the influence of numerous destructing processes, and finally it is extremely difficult to find them in the field, the discussed issue should not be surprising. On the other hand, it leaves some disappointment because a great chance of cutting loess has not brought the desired result. However, this does not negate the possibility of the presence of settlement traces in these areas.

Coming into conclusion, it is worth indicating that although the conducted research along the route of the A4 motorway has not yielded many spectacular discoveries, but it has led to a number of important findings. With regards to the dominant character of the settlements of the Final Upper Palaeolithic and Mesolithic Periods, it was identified as poor and short, but on the other hand the results of the discovery of new sites will constitute an important point on the map of Palaeolithic settlement of south-eastern Poland. These findings not only indicate the existence of camps in various episodes of settlement but also provide additional data for the study of the Palaeolithic hunters' routes as well as the relationship among the various areas of our country and our part of Europe.